

немає.

Таким чином, робота в Кам'янець-Подільському державному українському університеті дала Нестору Теодоровичу Гамораку, вихідцеві із добропорядної західноукраїнської родини, людині із європейською освітою, можливість широко заявити про себе, сформуватися як викладач вищої школи, науковець, добре прислужитися справі підготовки кадрів молоді української інтелігенції в царині природознавства. Вперше в Україні він читав курс лекцій українською мовою, підготував і видав перші українські підручники зі свого фаху, які нині мають зайняти гідне місце в ще не створеному музеї книги часів української національно-демократичної революції. Участь у світовій війні на боці Австро-Угорщини, активна діяльність в структурах ЗУНР-ЗОУНР, нарешті викладацька робота в „петлюрівському” університеті спричинили трагічну долю молодого українського вченого, одного з багатьох патріотів, яким повинна пишатися сучасна Україна.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гаморак Нестор Теодорович // Русские ботаники: Био-библиографический словарь. – М.; 1947. – С.227; Гаморак Нестор // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Гол. ред. проф. д-р В.Кубійович. – Перевид. в Укр.: Т.1. – Львів, 1993. – С.353; 2. Доброчаєва Д.М., Люблінська Л.Г., Рибалко О.Г. Нестор Гаморак; Сторінки життя вченого // Укр. ботан. журн. – 1993. – №5. – С.86-92; 3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.1434. – Арк.5,9; Кам'янець-Подільський міський державний архів (КПМДА). – Ф.Р.302. – Оп.2. – Спр.125. – Арк.59зв; 4. КПМДА. – Ф.Р.302. – Оп.2. – Спр.125. Арк. 1,59зв. 5. Там само. – С.93; Доброчаєва Д.М., Рибалко О.Г. Зазначена праця. – С.88; 6. Сухоцький І. Військова канцелярія Диктатора // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії. – Вінніпег: Вид-ць хор.УСС Д.Микитюк, 1958. – Т.1. – С.137; 7. КПМДА. – Ф.Р.302. – Оп.2. – Спр.125. – Арк.1; 8. Там само. – Арк.6; 9. Там само. – Арк.8; 10. Там само. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.133. – Арк.38; 11. Україна: Щоденна демократична газета. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 7 жовтня; КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.161; 12. КПМДА. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.49. – Арк. 32зв; 13. Там само. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.134. – Арк.35зв; 14. Там само. – Спр.17. – Арк.106; 15. Огляд навчання фізико-математичного факультету на осінній семестр акад. року 1920/21. – Кам'янець на Поділлі: Друкарн. Укр. Ун-ту, 1920. – С.10; 16. Там само. – С.12; 17. Там само. – С.14-15; 18. Кам'янецький Український Державний Український Університет: Спогади студента // Пам'ятки України: історія та культура. – Київ. – 2000. – №3-4. – С.111; 19. Гаморак Н. Анатомія рослин: Конспект лекцій, читаних в Кам'янець-Подільськiм Державнiм Українськiм Університетi в 1919-1920 акад. році. На правах рукопису. – Кам'янець-Подільський: Друкарня Кам.-Под. Держ. Укр. Ун-ту, 1920. – 116с.; Його ж. Короткий курс морфології світових рослин. – Кам'янець-Подільський: Друкарня Кам.-Под. Держ. Укр. Ун-ту, 1920. – 68с. 20. КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.95; 21. Там само. – Ф.Р.302. – Оп.2. – Спр.125. – Арк.42; 22. Там само. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.36; 23. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.878. – Арк.11; 24. Трудова громада. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 30 жовтня; Боротьба. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 29 жовтня; 25. Див.: Україна. – 1919. – 5 листоп. (23 жовтн.); 26. Див.: Наш шлях. – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 30 січня; 27. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.878. – Арк.9; 28. Наш шлях. – 1920. – 6 червня; 29. КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.2зв. 30. Там само. – Ф.Р.302. – Оп.2. – Спр.125. – Арк.9,93,93зв; 31. Доброчаєва Д.М., Люблінська Л.Г., Рибалко О.Г. Зазначена праця. – С.91-92.

Ю.А.Зінько, П.С.Григорчук

НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ВІННИЦІ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 РР.)

В період Великої Вітчизняної війни система освіти Вінниччини, як і всієї окупованої території України, зазнала значних руйнувань. Воєнні дії порушили усталену систему навчання, освітні заклади зазнали значних матеріальних втрат, була зруйнована частина навчальних приміщень, відчувалася нестача у педагогічних кадрах. За цих умов представники української інтелігенції прагнули відновити роботу навчальних установ. Дане питання фрагментарно представлено в історичній літературі¹, однак його подальше дослідження залишається одним з важливих завдань відтворення реальної картини роботи навчальних закладів в умовах нацистської окупації.

З перших днів Великої Вітчизняної війни Вінниця все більше набувала рис прифронтового міста. На початку липня 1941 року 1-а німецька танкова група і 6-а армія

прорвали оборону радянських військ на північ від Вінниці. Сил Червоної армії для зупинки військ противника не вистачало. 15 липня танкові і механізовані частини 17-ї німецької армії, подолавши оборону військ Червоної армії, рушили на Вінницю. 17 липня мотопіхота противника зайняла приміське село Луку-Мелешківську. Протягом 18 липня бійці 90 танкового полку 45-ї танкової дивізії 12-ї армії стримували ворога на підступах до міста. Вранці 19 липня бої йшли на території водосховища, цегельного заводу. Однак у другій половині дня німці захопили Старе Місто.²

Героїчна оборона м. Вінниці не дозволила ворогові оточити частини 6-ї і 12-ї армій. Вони встигли вийти за межі міста і відійти у південно-східному напрямку. Після артилерійського обстрілу та бомбардування з повітря 20 липня 1941 р. німецькі війська окупували Вінницю. Майже на три роки вінничани потрапили під гніт нацистської влади.

З перших днів окупації був встановлений жорсткий контроль за діяльністю мешканців міста. Успішний наступ німецьких військ у 1941 р. давав підстави загарбникам вважати, що Україна захоплена назавжди. Німецьке керівництво намагалось створити в Україні плацдарм для подальших завоювань на сході, тому на початковому етапі війни проводило відносно ліберальну політику на захоплених територіях. Розенберг у “Записках з українського питання” стверджував, що для перетворення України у сильну противагу Росії потрібно у русифікованій Україні посилити національну свідомість місцевого населення та провести “українізацію”. Тому на перших порах німці, проявляючи байдужість до культурних потреб місцевого населення, не чинили відверто антиукраїнських дій і лояльно ставилися до прагнення частини української інтелігенції відродити національне життя.

21 липня 1941 р. у Вінниці було організоване тимчасове міське самоврядування – згодом міська управа, яка покликана була забезпечити роботою працездатне населення та налагодити в місті повсякденне життя його мешканців. Сприяли створенню українських органів влади та громадських патріотичних організацій похідні групи ОУН. Вони влаштовували культурно-освітні заходи серед населення, поширювали листівки, плакати та літературу патріотичного змісту, проводили пропагандистську та просвітницьку діяльність. Матеріали та статті з історії, етнографії, культури українського народу друкувалися на сторінках місцевої газети “Вінницькі вісті”. Це пробуджувало у населення почуття національної свідомості, посилювало сприйняття ідеї про самобутність українського народу, вселяло надію на можливість побудови нового життя в Україні з допомогою Німеччини.

Українська влада та місцева інтелігенція сподівалися, що німці опікуватимуться духовними інтересами народу і допоможуть у налагодженні роботи освітніх установ. Незважаючи на тяжкі умови військового часу, в місті функціонували школи, технікуми, медичний та педагогічний інститути, ремісничі навчальні заклади.

Спочатку війни керівництво рейху не мало переконливої думки щодо діяльності в окупованій Україні освітніх закладів. Тому місцева німецька адміністрація лояльно ставилася до намагання вінницької інтелігенції відновити роботу шкіл. 30 серпня 1941 р. на обласній нараді освітян обговорювалося питання організації роботи навчальних закладів в нових умовах. За короткий час було організовано облік майна шкіл та проведено реєстрацію дітей шкільного віку. У першій половині вересня 1941 р. у м. Вінниці було відкрито одну початкову школу, дві неповно-середні і 10 середніх. У другій половині 1941-1942 навчального року деякі школи були об’єднані і у місті функціонувало 9 шкіл.³

Педагогічні колективи навчальних закладів формувалися з фахівців, які не були прорадянського налаштування, лояльно ставилися до нової влади і не були байдужі до української історії та культури. У навчальних приміщеннях з’явилися портрети Т. Шевченка, М. Коцюбинського, І. Франка. В щойно відкритих школах вводилося викладання закону Божого, в класах з’явилися ікони, стала звучати молитва. Труднощі виникали через відсутність нових навчальних програм, навчальних планів, нестачу зошитів та підручників. Створювалися нові тимчасові навчальні плани і програми, в яких передбачалося більш повне, ніж за радянських часів, вивчення історії України та заборонялося вивчення історії СРСР, Конституції СРСР і УРСР, які розглядалися як антиукраїнські. Передбачалося

поглиблене вивчення української та німецької мов. Обов'язковими були уроки праці. Навчання у школах було платним. У I–IV класах платили 100 крб. (10 марок), у IV–VII – 200 крб. (20 марок) за навчальний рік.

З перших днів роботи навчальних установ гостро постало питання забезпечення учнів навчальною літературою. За відсутності нових підручників було дозволено користуватися радянськими, здійснивши певні зміни. Підручниками видавництва 1937-1938 рр. користуватися категорично заборонялося і вони вилучалися. Проводити роботу по підготовці нових підручників для початкової школи було доручено викладачам місцевого педагогічного інституту. Заповнити нестачу підручників повинні були спеціальні бібліотеки, в яких збиралася література для надання методичної допомоги вчителю. У жовтні 1941 р. на методичній нараді вчителів географії України та 3-4 класів міста було прийнято рішення створити бібліотеку при Будинку культури вчителя з необхідною навчальною літературою⁴.

Важливим було питання виховання учнівської молоді у національному дусі. Про це говорили учителі міста на вересневій педагогічній конференції у 1941 р.⁵ Варто зазначити, що складні умови війни та тривала ідеологічна обробка населення в радянські часи вимагали значних зусиль, щоб переконати вінничан, інтелігенцію міста в необхідності будувати своє життя на національній основі і долучатися до розбудови власної української держави. Газета “Вінницькі вісті” визнавала: “Є окремі люди, окремі вчителі, що самотужки намагаються нести перед собою жовто-блакитний прапор і вести за ним своїх учнів до мети – вільної неньки України. В школах і надалі лунає російська мова ...”.⁶

У червні 1942 р. було відкрито двокласну німецьку школу для дітей місцевих німців. На той час у місті проживало близько ста родин німецького походження.

В цілому 1941-1942 навчальний рік для шкіл міста був складним. Особливо в зимовий період, коли не вистачало палива, окремі навчальні приміщення займали німецькі військові частини, через епідемію тифу. Однак продовження навчання до 1 липня 1942 р. дозволило компенсувати втрачене і забезпечити тривалість навчального року до 8 місяців.

За сприяння міського самоврядування та обласного відділу освіти був відкритий Вінницький педагогічний інститут, приміщення якого знаходилися на вулиці Івана Богуна (до війни вулиця Володарського). З 1 жовтня 1941 р. розпочалося навчання на трьох факультетах заочної форми навчання: мовно-літературному, історичному та фізико-математичному. Одночасно проводився набір абітурієнтів для вступу на 1 курс. На початку 1942 р. в педагогічному інституті навчалося 525 студентів: на мовно-літературному факультеті – 200 студентів, на історичному – 85, на фізико-математичному – 40. Відновили своє навчання у вчз 200 студентів старших курсів. Для успішної підготовки студентів-заочників до зимової екзаменаційної сесії щосуботи викладачі інституту проводили консультації з історії України, загальної історії, німецької мови, української мови та літератури, світової літератури, теорії літератури, психології та педагогіки, елементарної математики та аналітичної геометрії, фізики та вищої математики.

В інституті діяли курси вивчення німецької мови. Окрім мови, слухачі вивчали німецьку та західну літературу, методику викладання німецької мови, педагогіку, а також українську мову, літературу та історію України. Восени 1942 р. 230 випускників курсів були направлені в школи для викладання німецької мови, а також влаштовані перекладачами на підприємства та установи Вінниці та області.⁷

Однак добре налагодити навчання в педагогічному інституті так і не вдалося. Часто навчальний процес переривався через використання навчальних приміщень для потреб німецьких військових частин та матеріальні труднощі. На початку 1943 р. у зв'язку з трудовою мобілізацією молоді інститут був закритий.

За умов відсутності організованої медичної допомоги населенню окупованих районів набувала вагомого значення справа підготовки медичних кадрів. 15 лютого 1942 р. відбулося відкриття Вінницького медичного інституту. Навчання у вузі продовжили 86 студентів п'ятого курсу, організовувалося навчання на інших курсах інституту. Вже у вересні 1942 р. 84 випускники медінституту отримали дипломи лікаря нового зразка, надрукованого

українською, німецькою та російською мовами. Більшість випускників медичного інституту 1942 р. отримали направлення на роботу за місцем проживання.

У 1942 р. на базі медичного інституту був відкритий медичний технікум. На фельдшерський та акушерський відділи приймалися особи, які мали освіту 7 класів, а на зуболікарський – 9 класів. Вимоги до навчання були досить високими. Студенти зубної терапії, наприклад, допускалися до практики тільки у випадку складання іспитів із середнім балом не менше чотирьох.⁸

Продовжував підготовку кадрів фармацевтичний технікум. У червні 1942 р. 24 випускники цього навчального закладу були направлені для роботи в аптеках міста та області.

Загалом на кінець 1942 р. у технікумах навчалось 943 студенти: в фармацевтичному – 224, медичному – 350, енергетичному – 195, будівельному – 154.

Навчання в інститутах і технікумах також було платним. Студенти заочної форми навчання педінституту платили 30 марок (300 крб.) за навчальний рік. Найдорожчим було навчання у медичному інституті, тут студенти платили 30 марок за навчальний семестр. В окремих випадках відділи опіки навчальних закладів приймали рішення про переведення студентів-сиріт та відмінників на пільгове навчання. У 1942 р. в медичному технікумі було переведено на 50% навчання 15 студентів і 8 на безкоштовне.⁹

Намагаючись налагодити роботу промислових підприємств міста для потреб рейху та забезпечити їх робочою силою, окупаційна влада сприяла відкриттю ремісничих шкіл та організувала навчання учнів ремісничих професій на виробництві. Тільки на Вінницькій кравецькій фабриці в першій половині 1942 р. було організовано теоретичне і практичне навчання 186 учнів-кравців, закрійників, римарів, ткачів і механіків. У 1942 р. закінчили свій перший навчальний рік три групи Вінницької ремісничої школи. Крім теоретичного навчання протягом 4-5 годин на день учні-слюсарі, модельники, ливарники чавуну та кольорових металів, токарі проходили виробничу практику у майстернях. Навчаючись безкоштовно, учні забезпечувалися взуттям, дешевим обідом, за виконання робіт на замовлення отримували заробітну плату. Після першого року навчання учні ремісничої школи ставали фахівцями 3-го розряду, після другого – 5-го, а після закінчення отримували кваліфікацію 7-го розряду.¹⁰

Події на радянсько-німецькому фронті та перспектива подальшої затяжної війни з Радянським Союзом змінили ставлення німецької влади до дій української інтелігенції щодо організації роботи освітніх закладів. Влітку 1942 р., перебуваючи у ставці під Вінницею, рейхсляйтер Борман готував інструкцію стосовно ставлення німців до українського населення. Розглядаючи українців як робочу силу рейху, він радив регулювати кількісний склад місцевого населення, не вживати заходів для налагодження системи охорони здоров'я та діяльності освітніх закладів. Для слов'ян, вважав він, достатньо вміти читати і писати. Міністр східних територій Розенберг у листопаді 1942 р. в таємній інструкції Е. Коху наголошував, що насамперед необхідно відмовитися від відновлення в Україні центральних вищих навчальних закладів. В школах слід залишити тільки чотири класи, які в 1943 р. також варто закрити.¹¹

З початку 1943 р. навчання у вінницьких технікумах та вищих навчальних закладах фактично припинилося. Звітуючи про роботу освітніх закладів м. Вінниці, начальник відділу освіти писав, що через обставини військового часу у 1943 р. навчальний процес часто порушувався, а школи неодноразово закривалися. Часто навчальні приміщення використовувалися для військових потреб, а молодь мобілізувалася для виконання громадських робіт. Значна частина студентської молоді була відправлена на роботи до Німеччини.

Через закриття шкіл, а також об'єднання класів відбувалося значне скорочення учительських кадрів. Чимало школярів залишили навчання. Регулярно школу відвідувало лише 20-30 відсотків учнів. У школі №1 м. Вінниці протягом 1942-1943 р. з 241 учня

навчання залишили 33. Подібною була ситуація в школі №4.¹² Більш організовано навчання відбувалося в початкових класах.

Все ж у 1942-1943 навчальному році в школах міста було організовано навчання 2002 учнів. 321 учень закінчив школу, 1503 переведено у старші класи, 175 дітей було залишено на повторне навчання переважно через неможливість відвідувати заняття за відсутності взуття чи одягу, важке матеріальне становище та потребу шукати заробіток і прохарчування.

Погіршення роботи навчальних закладів викликало занепокоєння освітян міста. У вересні 1943 р. на методичній нараді вони стурбовано говорили про роботу вчителя з двома класами, проблему відсутності навчальних програм, щойно змінені навчальні плани, з яких, за вимогою окупаційної влади, були вилучені історія та географія. З цього приводу на нараді висловлювалась думка щодо посилення викладання співів, адже з допомогою пісні можна показати географію краю та історію українського народу.¹³

У першій половині 1943 р. із зміною подій на радянсько-німецькому фронті окупаційна влада остаточно втратила інтерес до роботи українських навчальних закладів. Школи, технікуми та вчз Вінниці припиняли свою роботу. Викладачі та вчителі, а особливо члени чи прихильники патріотичних громадських організацій, звільнялися з роботи. Окремих освітян було заарештовано. З наближенням фронту приміщення навчальних закладів стали використовуватися для військових та господарських потреб німецької армії. Нацисти псували і грабували майно та обладнання освітніх установ, нищили підручники та книжки. Під час боїв за Вінницю та відступу німецьких частин було зруйновано більшість приміщень навчальних установ міста.

Представлений у публікації матеріал дає можливість частково представити картину становища навчальної мережі міста Вінниці в період нацистської окупації, намагання української інтелігенції налагодити роботу освітніх закладів та дати можливість шкільній і студентській молоді продовжити навчання незалежно від особливостей воєнного часу. Подальше дослідження та переосмислення усіх аспектів даної проблеми сприятиме підготовці узагальненої праці з історії навчальних установ в період Великої Вітчизняної війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1.Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941-1945. – К., 2000; Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж- Нью-Йорк – Львів, 1993; Коваль М. В. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939-1945рр): Україна крізь віки. - Т.12. - К, 1999; Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 1964; Україна в другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942 рр.). - Т.2. – Львів, 1998; 2. Павлов І.Г. Оборона Вінниці у 1941 році //Матеріали ІІ історико-краєзнавчої конференції “Вінниця: минуле і сучасне”, присвяченої 50-річчю визволення м. Вінниці від німецько-фашистських загарбників. – Вінниця, 1994. - С.45; 3.ДАВО. - Ф.П.138. – Оп. 5. – Спр. 259. – Арк. 132 зв.; 4.ДАВО. - Ф.П.158. – Оп. 5. – Спр. 258. – Арк. 34.; 5.ДАВО. - Ф.Р. – 1311. - Оп. 2. - Спр. 20. – Арк. 4; 6.ДАВО. - Ф.П.138. – Оп. 5. – Спр. 259. – Арк. 149 зв.; 7.Там само. – Арк. 26, 146; 8.Там само – Арк. 130, 132, 171 зв.; 9.Гінда В.В. Вищі учбові заклади Вінниччини в роки німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.) //Поділля у контексті української історії: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. – Вінниця, 2001. – С.283; 10.ДАВО. - Ф.П.138. – Оп. 5. – Спр. 259. – Арк. 124, 126; 11.Україна в другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942 рр.). - Т.2. – Львів, 1998. – С.342; 12.ДАВО. - Ф.Р. – 1311. - Оп. 2. - Спр. 20. – Арк. 4, 61; 13.Там само. - Арк.20.

С. Д. Гальчак

ПОДОЛЯНИ – ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

В умовах становлення України як суверенної незалежної держави важливого значення набуває дослідження героїчних сторінок її минулого, ратної слави захисників Вітчизни. Особливої уваги заслуговує саме подвиг героїв, які завжди були кращими представниками народу, виразниками його духу й волі. Це стосується також Героїв Радянського Союзу, адже серед них чимало українців. Так, лише в період Великої Вітчизняної війни 1941- 1945 рр. медаллю “Золота Зірка” було нагороджено 2069 наших